

Pospíšil, Ivo

Paměti jako pramen autenticity: Z d'alekých ciest Alexandra Macha

In: *Literární historiografie a česko-slovenské vztahy*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenková, Anna (editor). V Tribunu EU vyd. 1. Brno: Tribun EU, 2011, pp. 229-237

ISBN 978-80-7399-769-4

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134247>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Paměti jako pramen autenticity: *Z d'alekých ciest* Alexandra Macha

IVO POSPÍŠIL (BRNO)

Klíčová slova: struktura memoárů, věcná, poetologická a žánrová podstata díla, historické konsekvence

Key Words: Memoirs structure, pragmatic, poetological and genre substance of the work, historical consequences

Abstrakt:

Autor ukazuje na význam memoárů ministra vnitra první Slovenské republiky Alexandra Macha a sleduje jejich věcnou, poetologickou a žánrovou rovinu s poukazem na problematiku geneze textu a jeho edici. Kromě literární hodnoty je to pramen k studiu politického proudu, který je významný, nikoli okrajový jak v slovenské minulosti, tak i současnosti, zejména z českého hlediska. Slovenské stanovisko kontinuity nebo diskontinuity s první Slovenskou republikou je dodnes značně ambivalentní, což symbolicky podporuje samo kontinuální označování první a druhé republiky.

Abstract:

The author presents the significance of the memoirs of the minister of internal affairs of the first Slovak Republic Alexander Mach analysing its pramatic, poetological and genre level stressing the genesis of the text and its edition. Besides its literary value it represents the source for the study of the political stream which is important, not marginal both in the Slovak past and in the Slovak present, especially from the Czech point of view. The contemporary Slovak approach to the continuity or discontinuity with the first Slovak Republic is considerably ambivalent up to now which is symbolically supported by the continual designation of the first and the second republic itself.

Stará politická zásada zní *Audiatur et altera pars*. Tou druhou stranou pro mnohého Čecha a také některé Slováky jsou tu memoáry ministra vnitra Slovenské republiky (1939–1945) Alexandra (Šaña) Macha, v podstatě

nejmocnějšího muže, který paradoxně – na rozdíl od svých přátel – vyvázl po válce s nejmenším trestem a v době (Dubčekova) Pražského jara byl propuštěn na svobodu. Ministr a vrchní velitel silových složek státu, jenž vedl válku s USA i SSSR, začal tyto pro někoho brizantní paměti sepsovat hned po propuštění; autenticita textu, který byl za normalizace ukra- den československou státní bezpečností a potom odpočíval v příslušném archívu, než si ho povšimli bystří čeští historikové a ukázky publikovali ještě před vrácením rukopisu Slovensku, nebudí v zásadě pochybnosti (pečlivé sestavení a poznámky autor doslovu František Vnuk, dílčí věci Karol Kubík, Vincent Šabík, Jozef Zavarský a Radoslav Repa). Fragmentárnost pamětí má své důsledky v opakování určitých partií a fixních idejí – především tu však chybějí rozsáhlejší pasáže z hovorů s G. Husákem. Mach byl mužem, jenž dokázal využít novinářských znalostí a který ovládal praktickou psychologii jedince i mas, člověk citově založený, jenž se dokázal hájit a který se samozřejmě vidí nikoli jako viník, ale jako oběť dějin. Jako by dokládal známý aforismus, že cesta do pekla je dlážděna dobrými úmysly. Nelze mu odepřít „měkkost“ vůči kamarádům, mezi nimiž byli i známi slovenští komunisté usilující jednu dobu o připojení Slovenska k SSSR. Mach vidí politické události ostře, tedy i povstání – byl uprostřed věcí a mohl tahat za nitky. Shrnuto a podtrženo: memoáry, jejichž část byla patrně záměrně zničena nebo uschována, stojí za přečtení, i když s jejich celkovým laděním nemusíme zdaleka souhlasit; nastavují zrcadlo často temným historickým událostem, paradoxům dějin, kladou jednoduché a nepříjemné otázky a obsahují štiplavé poznámky - ne každému se to bude líbit. Je to svědectví o obhajoba, ale také vyhraněný pohled na problémy česko-slovenské, ale ač je to pohled často nevábný, nelze mu upřít realnost.

Mach je obratný novinář a když vezmeme v úvahu, že jde o pouhé fragmenty, neboť některé důležité partie, zejména hovory ve vězení, mj. s G. Husákem, byly násilně vyňaty, zničeny nebo uschovány policejními orgány již předlistopadového Československa, o to více ocení jejich promyšlenou strukturu; do jaké míry je to dáno autorem, do jaké míry editory a redaktory, přesně nevíme. Základní Machovou tezí je nutnost vzniku Slovenského štátu jednak z hlediska pragmatického (nebezpečí pohlcení Maďarskem), jednak jako přirozené vyústění boje slovenského národa. Z odstupu a nadhledu to lze přijmout, ale faktograficky je jeho líčení poměrů

v Slovenské republice poněkud expurgováno, i když Mach jako vůdčí politik toho mnoho ví a dokáže tím obratně argumentovat: to se týká zejména úlohy komunistů, armády a průběhu Slovenského národního povstání. Jeho paměti jsou prosyceny silnou antičeskou tendencí, jež se projevuje

důsledně a vychází nejen z boje proti české politice a Čechům v meziválečném období, ale také ze zkušeností věznění. V pamětech v podstatě nenajdeme jediný kladný výrok o českém fenoménu; těžko bychom v českém prostředí v 19. a 20. století našli někoho, kdo by se Machovi v tomto negativním postoji k blízkému národu alespoň přibližoval. Tyto paměti – již vzhledem k péči, jež byla jejich vydání věnována – dokládají utopičnost česko-slovenského státního svazku, nemožnost obou národů žít v jednom dvounárodním státě, spíše v nějakém větším, volnějším celku (dnes EU), nerealizovatelnost projektu, který byl asi od počátku chybný, nedomyšlený, byť vycházel z dobových šancí, z dějinných souvislostí a také nutností. Rozbití Československa, i když bylo založeno na zmíněné utopičnosti projektu, však neslo a nese s sebou různé problémy, zejména však státně a národně geopolitické. To je však spíše úkol pro prognostiky nejbližší budoucnosti.

Podrobnější pohled na Machovy paměti ukazuje, i když přesně nevíme, jak již uvedeno, jak velké byly editorské zásahy, že jde o dílo zajímavé i z hlediska žánrového a jazykového, nehledě na to, že ukazuje tento proud v slovenském myšlení jako zjevně nejsilnější, dominantní, stále v různých podobách existující a se rozvíjející a často spojující různé koncepce a tendence. Ideový tmel paměti, stejně jako doslovu F. Vnuka, lze vystihnout slovem „odčechizovat“. V doslovu o tom koeditor F. Vnuk uvádí toto (a současně ukazuje, jak obdiv k Machovi a první Slovenské republice na Slovensku žije): *„Rok 1936 bol pamätihodný pre Macha aj v inom ohľade: stal sa šéfredaktorom novozaloženého ľudoveckého denníka Slovenská pravda, z ktorého v priebehu niekoľkých mesiacov urobil najčítanejší (a najviac cenzúrou postihovaný) slovenský denník. Denník poskytol Machovi príležitosť, aby sa osvedčil ako popredný slovenský novinár. Jeho pravidelný stĺpec Kurzívkovým tónom patrilo k najpopulárnejšiemu čítaniu doby. V ňom pohotovo reagoval na súčasné dianie, na výstrelky a prestrelky vtedajšieho režimu. Výber z týchto jeho príspevkov vyšiel neskôr knižne (Kurzívkovým tónom, P. Gerdelán, Trnava 1941). Slovenská pravda bola prvým slovenským časopisom, ktorý dosiahol náklad 100 000 výtlačkov (v júni 1938). O politickej bojovnosti denníka vydáva svedectvo Anton Baláž, ktorý v svojej diplomovej práci píše: ‚Od 1. januára 1938 do vyhlásenia autonómie 6. októbra 1938 bola Slovenská pravda zakázaná na tri mesiace (od 16. júna do 18. septembra), takže 80 čísiel z 234 bolo potlačených v úplnosti. Zo 154 vydaných čísiel bolo skonfiskovaných 78 (t. j. 51%) a cenzúrnymi zásahmi bolo postihnutých 247 príspevkov na 384 miestach.‘ Taká bola sloboda tlače v medzivojnovom Česko-Slovensku. A táto štatistika je aj meradlom intenzity, s akou A. Mach na stránkach Slo-*

venskej pravdy viedol boj za autonómiu, proti čechoslovakizmu a proti pražskému centralizmu.“

Pokud jde o kulturní a jazykové otázky, charakterizuje koeditor Machovu pozici takto: „*Roky 1931–1933 poskytli Machovi mnoho príležitostí skřížit' meče nielen s politickými protivníkmi, ale aj s vládnym cenzorom. Energicky sa postavil na obranu slovenčiny proti úradne sponzorovaným Pravidlám slovenského pravopisu, ktoré vyšli v septembri 1931 a ktorých cieľom bolo „zblížiť slovenský jazyk s českým““.*

Diskutabilní jsou Vnukovy vývody o podobě slovenského režimu v době první Slovenské republiky: správně sice ukazuje, že nešlo o fašismus italského (i když se mu dost podobal) nebo nacismus německého typu, bere tyto věci historicky konkrétně, ale opomíjí verifikaci politickou praxí, byť částečně vykonávanou pod tlakem, a podpůrnou teorií: o tom je tištěných dokladů víc než dost a týkají se jak antisemitismu, arizace židovského majetku, vůbec postoje k některým národům, zejména Čechům. Vnukův portrét Alexandra Macha se dotýká také podstaty textu, ale chybí tu přesnější uvedení toho, jak velké byly editační zásahy do toho, co z původního textu Machových memoárů zbylo.

Mach obhajuje vznik Slovenské republiky v roce 1939 tím, že jiná možnost nebyla: Hitler je k tomu nenutil, naopak oni nutili Hitlera, aby samostatný stát schválil. Sebeobhajoba je tematickou dominantou Machova textu a nutno přiznat, že je argumentačně silná, i když pomíjí nebo zastírá řadu faktů: působí kompaktně a obratně využívá všech slabin meziválečné československé politiky i nejasností mezinárodní geopolitické situace ve prospěch politiky Lidové strany. Druhou vlastností textu je jeho již zmíněná fragmentárnost uvedená již v podtitulu, neboť skutečnosti kolem paměti jsou známy je zčásti a je zřejmé, že jisté části textu, o nichž můžeme jen spekulovat, chybějí.

Silným argumentem je, že první Slovenskou republiku uznávala řada důležitých světových států, i když i tu se situace měnila. Například jedním z nich bylo Polsko, ale přitom Slovensko bylo jediným spojencem hitlevského Německa ve válce proti Polsku, již se zahájila druhá světová válka. Další státy svůj postoj měnily nebo se měnila jejich situace: Maďarsko, Švýcarsko, Vatikán, Estonsko, Litva, Lotyšsko, Bulharsko (to se sice války zúčastnilo jako Hitlerův spojenc, ale kvůli odporu lidu a tradiční vazbě na Rusko nemohlo vyhlásit válu SSSR), Rumunsko, Jugoslávie (tam se situace v různých dobách měnila), Belgie, Finsko, Holandsko, Španělsko, Švédsko, Ekvádor, Kostarika, Libérie, samozřejmě Velká Británie, Francie, SSSR, Japonsko, Čína apod.

Interesantní je struktura paměti, i když – opakují – nevíme, jak byla konečná kompozice přesně utvářena. Pracuje se tu **přerývanou nebo čer-**

chovanou retrospektívou. A. Mach je odchován a fascinován ruskou literaturou, zejména její náboženskou linií, zvláště Dostojevským: opakují se tu narážky, aluze a reminiscence, např. hned na počátku v názvu první kapitoly *Návrat z Mŕtveho domu*. Začíná se metatextem o tom, jak autor píše paměti, potom se vrací k svému propuštění v květnu 1968: „*Tieto prvé vety, čo chcem položiť na papier, budú len akýmsi cvičením pera, iba cestou k disciplíne. Taký som ešte plný citov radosti z pocitu slobody a z návratu do života, že je mi ťažko ovládať myšlienky, je mi ľúto každú druhú zaškrtiť alebo čo i len priškrtiť, aby som zachoval mieru, kvôli čitateľovi, poriadku, štýlu. A je tu ešte jedna vec: pero mi hrdzavelo vyše dvadsať rokov. V prvé roky bolo možné i napísať i prepašovať. Kým platili staré reakčné väzenské predpisy, zaplnil som niekoľko zošitov poznámkami o dejinných udalostiach, osobnostiach alebo figurách, o tragických osudoch, otrasoch a obratoch, o komédiach a príhodách pre kurzivky, ale peklo sa začalo, keď väzenia dostali nevinné pomenovanie nápravných zariadení alebo ústavov, keď sa väzenskí dozorcovia stali výchovnými referentmi a my trestanci ‚odsúdenými občanmi‘.*” Potom následujú vrcholné zajímavé partie, neboť Mach měl příležitost vést hovory mj. s Londonem, Drtinou, Syrovým, Beranem, Krejčím, Husákem, Löblem aj.

Zde autor využívá především kouzla paradoxu: ve vězení se všichni vyjadřovali víceméně otevřeně, znovu hodnotili svoje činy a záměry, současně však nezdůdky konvertovali, měnili své názory a odstupovali od svého přesvědčení a své osobní a politické filozofie: „*Konverzi slavného marxistu, neverca, z ktorého sa stal veriaci katolík a zasa pád nevery zúfaleho kňaza, ktorý nevydržal, nepochopil, neobstál.*“

Slabou stránkou je naopak jeho vysvětlování arizace židovského majetku a deportace Židů z území Slovenského štátu. Zde se Mach hájí nevědomostí, i když uhájit může jen málo: antisemitismus první Slovenské republiky je příliš zřejmý a legislativně i praktickými kroky doložený, i když měl své časové peripetie určované vnitřní i vnější politickou situací.

Kdybychom měli Machovy paměti nazírat genologicky, zjistili bychom, že mají několik vrstev – důvody mohou být i genetické i redakčně editorské, jak naznačeno výše. Je to několik temporálně přerývaných clusterů autonomně strukturovaných narací, které se pohybují v časové smyčce více než dvacet let, vytvářejíce jakési domino a zpětnovazebně se doplňující; místy je to až příliš fragmentární, takže může vzniknout dojem, že se kompozice utvářela až v rámci editorské práce, nebo že jde o tzv. kouzlo nechtěného. Kromě záznamu hovorů s různými vězni, popisů vězení a věznění a poměrů v různých věznicích, jimiž Mach prošel, najdeme tu i reminiscenční vyprávění o Machově životní dráze, zejména ve 30. – 40. letech a jeho vzpomínky na lidi a názory na ně. Ty

obsahuje zejména připojená část *Z posledných síl*, která obsahuje portrét Vojtecha Tuky. Mach ve svých pamětech maně či záměrně ukázal na dluh historické vědy a politologie v analýze koncepcí předních ideologů Slovenského štátu, např. tu ukazuje, jak se Tuka inspiroval boji za samostatnost v raných 20. letech (v jednom článku po jménech de Valera a Gándhí následuje Hlin a tři tečky). Zajímavé jsou také Machovy interpretace některých pasáží z Hlinkových řečí, kde se zcela otevřeně proklamovala linka Hitler – Horthy – Hlinka: Mach to zdůvodňuje tím, že to bylo jen v boji proti bolševismu, jinak že to neplatilo – na to lze jen těžko něco říci.

O deportacích Židů píše i ve spojitosti se stanovisky biskupa Vojtaššáka: je důležité, že se o této věci hovoří nikoli globálně a schematicky, ale historicky konkrétně, ale nic to nemění na celkové situaci, dokonce ani hledáním zločinů proti lidskosti v sousedním Maďarsku. Stále tu zní jako dominantna nevědomost – nelze však tomu příliš věřit, když norimberské zákony byly známy dávno a těžko bylo možné předpokládat, že Židé jsou ze Slovenska vlaky odvázeni do Polska jako do nového ráje. Zde působí Machovy paměti křečovitě, neautenticky.

Z axiologického hlediska můžeme tedy jednotlivé vrstvy Machova vyprávění rozdělit na kváziautentické záznamy hovorů na straně jedné a ideologické interpretace na straně druhé: i zde je někdy možné uvidět situaci Machovýmá očima, tedy historicky konkrétně, nikoli až ex post z hlediska nové poválečné situace, ale celkově je hodnota těchto ideologických pasáží spíše dobrým materiálem pro politologickou interpretaci ideologie Slovenského štátu a jeho jednotlivých protagonistů; i když nebyli jednotní a byly mezi nimi i významné rozdíly (na rozdíl od Tisa patřili Mach a Tuka k extrémnímu křídlu Ludové strany), základem, jistě i formovaném zvnějšku, byl antisemitismus a křesťanský nacionalismus - to asi nelze vyvrátit. Jsou spíše dokladem pozdějšího lavírování prominentů Slovenského štátu v nové geopolitické situaci studené války, v níž hledali své nové místo k prosazování starých zájmů.

Pro badatele o středoevropské situaci ve 20.–40. letech 20. století mohou být tyto ideologické partie paměti zajímavým východiskem – i při všem lavírování a záměrném překrucování vzhledem k nové situaci – seriózního zkoumání ideologického podloží a ovšem i problematické stavby česko-slovenského státního svazku a celkové lability tzv. nástupnických států: v podstatě velmi vlivné, pokud ne dominantní politické síly si ani vznik těchto států nepřály, využila se jen příhodná situace, do níž byli všichni vmanipulováni a někteří se jí chopili a ideologicky ji vysvětlili a hájili, ale pro podstatnou část politiků to bylo nepřijatelné, a proto hledali nové posuny a cesty k změně tohoto uspořádání. To byl od samého počát-

ku také konečný cíl Hlinkovy strany a jejích ozbrojených složek. Toto si uvědomoval již těsně po válce J. Jirásek, který se k novému Československu po roce 1945 vyjadřoval s velkou skepsí, shromáždil informace spíše proti obnově tohoto svazku, ale neodvážil se jej zcela anulovat: na to byla doba po roce 1945 příliš patetická.

Machovy paměti vrhají také dost ostré světlo na české poměry za druhé republiky a protektorátu; padají tu jména dobových celebrit, které vytvářely půdu pro totální okupaci a převzetí nacionální ideologie i v českém prostředí: jména si stačí vyhledat a identifikovat i vzhledem k tomu, že se opět v nových souvislostech objevila po roce 1989.

Příběhy Machových paměti se pohybují na různých místech: ve 30. letech na Slovensku, ale také na Moravě, kam byl Mach a jiní před vyhlášením Slovenského štátu jako zatčený odvezen (Blansko, Macocha, brněnský Cejl), později jsou to různé české a slovenské věznice.

Paměti obsahují i pozoruhodné epizody, např. s A. Eichmannem v souvislosti s jeho únosem do Izraele, procesem a popravou: Machovo jméno se tu objevuje spolu s dopisem dr. Faltha, což by Macha ukazovalo v jiném, příznivějším světle.

Literární hodnota memoárů by byla větší, kdybychom znali jejich genezi a také to, co z jejich kompozice je autentické, co bylo upraveno editory, abychom měli představu o jejich skutečné poetice a žánrové podstatě. Jejich historická hodnota už byla naznačena a je zřejmé, že by neměla být přeceněna, ale ani podceněna, zejména na české straně, která je už využívala. Ostré světlo vrhají – spolu s jinými podobnými texty – především na minulost a současnou hloubkovou povahu československého státního a národního svazku a jistě i potenciálně na budoucnost česko-slovenských vztahů. Studovat tuto linii v slovenském politickém myšlení, která na Slovensku nejen nezmizela, ale svým způsobem se transformuje a rozvíjí, je více než podstatné.

Literatura

FRANTA, Vladimír – POSPÍŠIL, Ivo: *Josef Jirásek jako rusista, slovakista a umělec slova*. Brno: Seminář filologicko-areálových studií, Ústav slavistiky, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, ediční série: Brněnské texty z filologicko-areálových studií, sv. 2, editor série: Ivo Pospíšil. Edice knihovnicka.cz, Tribun EU, 2009.

JIRÁSEK, Josef: *Slovensko na rozcestí 1918-1938*. Brno: Tiskové a nakladatelské podniky „Zář“, 1947.

JIRÁSEK, Josef: *Slovensko: jeho dejiny, pomery zemepisné a hospodárske, jazykové, literárne a kultúrno-politické. Malý sprievodca po Slovensku*. Sost. Josef Jirásek, umeleckú časť obstaral J. Bezděk. Bratislava, 1922.

Klíčové problémy slovanských areálů. Ed.: Ivo Pospíšil. Univerzita třetího věku, Masarykova univerzita, Brno 2009.

MACH, Alexander: *Z ďalekých ciest. Fragmenty z memoárov*. Edícia Slovenské dejiny dvadsiateho storočia. Ved. redaktor Ján Bobák, jazyková red. Božena Rolková, eds František Vnuk a Karol Kubík. Martin: Matica slovenská, 2008.

POKORNÝ, Milan: *Českost, slovenskost a československost – problém dvojí identity*. In: Česko-slovenské reflexe: 1968 (Jazyk – literatura – kultura). Ed.: Ivo Pospíšil. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2009, s. 107-115.

POSPÍŠIL, Ivo: *Jiří Polívka, revoluční Rusko a ti druzí: spor kolem ex oriente lux (In margine jednoho Polívkova článku)*. In: Slavista Jiří Polívka v kontexte literatury a folklóru I., eds: Hana Hlůšková, Anna Zelenková. Bratislava - Brno: Katedra etnologie a kultúrnej antropológie FF UK, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Česká asociace slavistů, Ústav etnologie SAV, Slavistická spoločnosť Franka Wollmana v Brne, 2008, s. 27-42.

POSPÍŠIL, Ivo: *Slavismy a antislavismy za jara národů Franka Wollmana: analýzy a přesahy*. In: Slavica Litteraria, X 9, 2006, s. 85-93.

PRAŽÁK, A.: *Politika a revoluce. Paměti*. Eds: Miloš Zelenka – Stanislav Kokoška. Věd. red.: Ivo Pospíšil. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Výzkumné centrum pro dějiny vědy AV ČR, Academia, 2004.

RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy*. 1. sv. 1914-1945. Bratislava: Academic

Electronic Press, 1997, 2. sv. 1945-1992. Bratislava: Academic

Slavista Frank Wollman v kontexte literatury a folklóru. I. Eds: Hana Hlůšková – Anna Zelenková. Ústav etnologie SAV, Slavistická spoločnosť Franka Wollmana v Brne, Česká asociace slavistů, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV. Bratislava – Brno 2006.

Slované a Evropa na počátku 21. století. Masarykova univerzita, Univerzita třetího věku. Ed.: Ivo Pospíšil. Brno 2007.

- Slovenská miscelanea*. Sborník věnovaný univ. Prof. Dr. Albertu Pražákovi k třicátému výročí jeho literární činnosti. Uspořádali Josef Jirásek a František Tichý. Bratislava MCMXXXI.
- Slovenské ľudové rozprávky I. Výber zápisov z rokov 1928-1947*. Zapisali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského v Bratislave pod vedením profesora PhDr. Franka Wollmana. Stredné Slovensko. Ed. B. Filová a V. Gašparíková. Bratislava: Veda, 1993.
- Slovenské ľudové rozprávky II. Západné Slovensko*. Ed. a ved. red. V. Gašparíková. Bratislava: Veda, 2001.
- Slovenské ľudové rozprávky III. Východné Slovensko*. Ed. a ved. red. V. Gašparíková. Bratislava: Veda, 2004.
- STEHLÍK, Michal: *Češi a Slováci 1882-1914. Nezřetelnost společné cesty*. Praha: TOGGA, 2009.
- ŠTÚR, Ludovít: *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft. Slovanstvo a svět budoucnosti*. Na základě německého rukopisu vydal v původním znění, s kritickými poznámkami a úvodem Dr. Josef Jirásek. Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě vytiskla Státní tiskárna v Praze, 1931.
- ŠTÚR, Ludovít: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Prel. Adam Bžoch. Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, Slovak Institute for International Studies, 1993.

